

Дејан Крстић

Народни музеј Зајечар
dejkrst2@gmail.com

Миграције планинског становништва југоисточне Србије у Зајечар и околину: пример трајних миграција планина–низија*

Миграције планина–низија представљају једну од изразитих карактеристика Балканског полуострва. Овом типу миграција – које су у току последња два века у својој ранијој фази биле претежно сезонске радне, а у каснијој фази добиле трајни карактер – у научној литератури, без обзира на њихову бројност, друштвени значај и значај њихових последица, није посвећена довољна пажња. Сталне миграције овог типа нису чак ни препознате као посебна и важна друштвена појава и научни проблем из разлога што се у великој мери преклапају са миграцијама село–град. У овом раду анализира се један изразит пример сталних миграција планина–низија: миграције становништва из планинских предела југоисточне Србије у град Зајечар и околна села, које су почеле након Првог светског рата, а биле веома интензивне у време социјалистичке индустријализације у периоду од 50-их до 80-их година 20. века. На крају рада издвајају се основне карактеристике овог типа миграција.

Кључне речи: миграције, село, град, планина, низија, урбанизација, идентитет

Migrations of Highlands Inhabitants of Southeast Serbia to Zaječar and its Surroundings: an Example of Permanent Highlands-to-Lowlands Migration

Highlands-to-lowlands migrations are typical of the Balkan peninsula. This type of migration lasted for the last two centuries and in the beginning it was seasonal, comprising mainly workforce, but in later stages it became permanent. However, despite its intensity, social significance and its consequences, it hasn't been observed closely in scientific literature. A permanent migration of this type hasn't even been identified as a distinguished and important social occurrence or as a scientific problem. The reason for this is its coinciding with migrations from the country to cities. This paper analyzes an evident example of permanent highlands-to-lowlands migrations: migrations of highlands inhabitants of southeast Serbia to Zaječar and its surrounding villages, which began after the First World War and intensified

* Припремљено у оквиру пројекта *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије* (179013), који се реализује на Машинском факултету Универзитета у Нишу, а финансира га Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

significantly from the 50's to the 80's of the 20th century during the socialist industrialization. Main aspects of this type of migration are listed at the end of the paper.

Key words: migrations, village, city, highlands, lowlands, urbanization, identity

Међу различитим облицима миграција, на подручју Балканског полуострва, с обзиром на то да је оно у великој мери планинског рељефа, присутне су и миграције на релацији планина–низија. Током последња два века, када су, због демографских и историјских околности, оне биле посебно интензивне, у ранијој фази биле су углавном сезонске радне, а у каснијој претежно сталне. Овом типу миграција, међутим, у науци није посвећена велика пажња, што није у складу са њиховом бројношћу, друштвеним значајем и последицама¹.

Сезонске миграције планина–низија на Балканском полуострву, које су називане *печалба* или *гурбет* и које су у појединим крајевима имале и масовни карактер, иако никада нису интегрално сагледане, рано су препознате као значајна друштвена појава и научна тема². Са сталним миграцијама планина–низија на овом подручју, међутим, то се није десило. Разлог је у томе што су се оне, поготово у време социјалистичке индустријализације балканских друштава, у многим својим аспектима преклапале са миграцијама село–град. Спорадични подаци о њима у литератури су „утопљени“ у разматрања о миграцијама село–град, које су, пак, предмет више демографских, социолошких, па и етнолошких радова и студија, а такође и монографских публикација о појединим подручјима или насељима. У литератури се скоро по правилу не прави дистинкција између сталних миграција село–град и сталних миграција планина–низија.

Овом приликом ћемо интегрално сагледати и анализирати један изразит пример сталних миграција планина–низија, са циљем маркирања њихових карактеристика и специфичности. Реч је о миграцијама планинског становништва југоисточне Србије у Зајечар и околину. Ове миграције сагледавам углавном на основу сазнања стечених у инсајдерској позицији³, која ми је пружила могућност дуготрајног, континуираног и темељног

¹ Последица ових миграција је, на пример, данас актуелна и веома изражена појава депопулације појединих планинских подручја.

² У литератури, углавном монографског карактера, о појединим подручјима или насељима, спорадично налазимо јасно назначене податке о сезонским миграцијама планина–низија (на пример, у антропогеографским монографијама: Nikolić 1910, 26–31; Nikolić 1912, 41–44; Stanojević 1913, 16–18), своје место нашле су и у интегралним сагледавањима Балканског полуострва (Cvijić 1991, 152–153; Stojanović 1995, 65; 1997, 87), у старијој литератури има и интегралних текстова о њима у вези са појединим микро-подручјима (Petrović 1920; Prvanović 1963a; 1963b), а у новије време имамо и пример њиховог научног реактуелизовања у оквиру савремене антропологије (Hristov 2010a; 2010b).

³ У Зајечару живим од рођења и потомак сам насељеника из планинских крајева.

посматрања њихових последица, као и на основу својих етнолошких теренских записа и других расположивих извора.

*

Зајечар, град у источној Србији, налази се на самом прелазу између планинског и низијског подручја. Јужно и западно од њега простире се централнобалканска планинска зона, која је део великог карпатско-балканског планинског система⁴. Северно и источно од њега пружа се, пак, таласасто побрђе, које представља најзападнији део Доњодунавске плоче, велике равнице око доњег тока реке Дунав. Иако је на самом рубу планинског подручја, Зајечар местом са низијским карактеристикама додатно чини и то што се, са неколико приградских села, налази у такозваној Зајечарској котлини, то јест у равним долинама река Црни и Бели Тимок, које се на његовој периферији спајају и чине реку Тимок, притоку Дунава.

У време отоманске владавине Зајечар је био само веће хришћанско село. Године 1833. подручје данашње источне Србије присаједињено је Кнежевини Србији, а српско-турска државна граница постављена је десетак километара од Зајечара⁵. Због свог географског положаја (средишњи део области, раскрсница путева, близина границе и граничног прелаза...) он је изабран за управни, административни, војни, црквени, просветни и привредни (трговачки и занатски) центар источне Србије. Већ 1834. године проглашен је за варошицу, а од тог тренутка у њему долази до формирања низа државних институција и до развоја занатско-трговачке чаршије и грађанског слоја. Већ од половине 19. века Зајечар се може сматрати урбаном средином. Крајем 19. века у граду и ближој околини појављују се индустријски погони, те он почиње да се развија и као индустријски центар, што је после Другог светског рата, у социјалистичком периоду, постало његово основно обележје (Stanojević 1929, 10, 14–15; Cvetinčanin 1937, 10–11, 21–22; Ljubinović 1979; Veljković 1979).

Због свих поменутих околности, Зајечар, од 1833. године па све до краја социјалистичког индустријског периода 80-их година 20. века, бележи значајан демографски раст, који је, пре свега, резултат досељавања миграната, и то у оквиру неколико типова миграција. Ипак, од 1833. године до половине 20. века, то јест до социјалистичке индустријализације, он је превасходно растао досељавањем становништва из околних села, класичним сталним миграцијама село–град (Stanojević 1929, 9; Cvetinčanin 1937, 25). Ове

⁴ Реч је о јужном крају карпатског и источном крају балканског планинског система, са прелазном зоном између њих, коју чини група мањих планина. Односно, реч је о простору омеђеном на западу долином Јужне Мораве, на северу и североистоку Подунављем, на југоистоку Софијском котлином и горњим током Струме, а на југу Кумановском котлином и Кривом реком. Иначе, надамак Зајечара уздиже се и Вршка Чука, први врх Старе планине, то јест планине Балкан, која се даље простира ка југоистоку.

⁵ Од 1878. године ова граница је српско–бугарска, с тим да је у периоду од 1918. до 1991. године била југословенско–бугарска.

миграције остале су веома изражене и до краја социјалистичког периода, а присутне су и данас. Под њима подразумевамо досељавање из околних села, била она планинска или не, са циљем преласка у најближи градски центар, односно центар гравитирања. За Зајечар и нижа села из његове шире околине, међутим, карактеристичне су, посебно у периоду социјализма, сталне миграције планина–низија из удаљенијих планинских предела, са ширег простора југоисточне Србије. Оне су тема овог рада.

*

Планински предео југоисточне Србије део је поменуте централнобалканске планинске области. Она је, као изузетно пасивно планинско подручје у којем није било услова за производњу довољних количина хране, била велики „резервоар“ миграната, како привремених, углавном сезонских, тако и трајних. Становници овог подручја, углавном мушкарци, у великом броју су током летњих сезона одлазили како у локалне и рубне тако и у удаљеније низије и богатије пределе, да би радили као слуге, пољопривредни радници и занатлије (дунђери, зидари, ћерамиције, црепари, циглари, грнчари, бојације, млекари...) (Petrović 1920; Prvanović 1963a, 137–154; 1963b; Vidanović 1955, 154–164; Prvulović 2017, 133–134, 137). Са овог простора постоји и континуирано трајно мигрирање у поменуте области. Привремене миграције у одређена подручја често су биле претходнице трајних миграција. Ова планинска област је 1878. године подељена српско–бугарско–турском државном границом, што је утицало на то да од тада, све до данашњих дана, миграције из ње буду усмерене углавном на територије матичних држава. Становници ових простора прихватили су и пројекте расељавања које су те државе нудиле⁶. У време социјалистичких индустријализација у Југославији и Бугарској ово подручје је масовно расељено, па данас, са изумирањем и преосталих старачких домаћинстава у његовим селима, оно представља типичан пример подручја које, осим у локалним градским центрима и у њиховим ужим околинама, остаје без својих становника.

Град Зајечар са околином, који се налази на северном рубу велике централнобалканске планинске области, управо на месту где она прелази у Подунавље, био је, дакле, само једно од мигрантских одредишта из планинских крајева југоисточне Србије.

*

До првих масовнијих досељавања планинаца из удаљенијих крајева југоисточне Србије у Зајечар, а и у његова, углавном приградска, села, дошло је после Првог светског рата. Према оскудним подацима из литературе, први досељеници били су дунђери и зидари печалбари из села Шести Габар, које се налази у области Буцак, тада у пиротском округу а данас у општини

⁶ На пример, у Југославији између два светска рата у Македонију и на Косово, а после Другог светског рата у Војводину и у градске индустријске центре (Velojić & Radovanović 2003; 2007; 2010; 2017; Prvulović 2017, 151–152; 2019, 204–205, 210–212).

Књажевац. Забележено је да се после Првог светског рата у Зајечару населио већи број „занатлија грубе струке из пиротског округа“, нарочито из Шестог Габра, из којег је 1929. године било 58 насељеника (Stanojević 1929, 11; Svetinčanin 1937, 26). У приградском селу Звездану су, такође, после Првог светског рата први насељеници били из Шестог Габра, и то два брата, које је отац мајстор, дунђер-зидар, у ово село довео да раде, и која су, после завршеног посла, ту и остала (Velojić 2005, 42). У селу Јелашница (крајинска), на пример, према мојим теренским сазнањима, 1935. године населила се породица циглара из власотиначког села Страњево, чији су мушки чланови неколико година пре тога у овом крају сезонски радили као циглари-печалбари. Већ 1941–1942, 1945, 1946–1947. године, и тако редом, долазе и друге породице из Страњева и њему околних села, једне са другима родбински и пријатељски повезане.

Зајечар и његова околина после Другог светског рата постају посебно привлачна тачка за сталне мигранте из планинских предела југоисточне Србије. У време социјалистичке индустријализације друштва, од 50-их до 80-их година 20. века, која је подразумевала и наглу урбанизацију и модернизацију, Зајечар постаје привредни, административни и културни центар читавог једног региона – Тимочке крајине. У самом граду и његовој ближој околини појавиле су се велике, скоро неограничене, могућности за запошљавање у индустрији и другим непољопривредним делатностима. Стална миграција планинског становништва у Зајечар и околину тада добија масовни карактер: они примају велики број насељеника из пасивних крајева читаве југоисточне Србије – из књажевачког, пиротског, сврљишког, белопаланачког, бабушничког, власотиначког, црнотравског, димитровградског и босилеградског краја.

У овом периоду Зајечар доживљава изузетну демографску експанзију, што бележе и пописи становништва: 1948. године он је имао 11.861 становника, 1953. – 14.489, 1961. – 18.690, 1971. – 27.599, 1981. – 36.958 и 1991. године 39.625 становника (Popis 2014, 102). Овај изузетно велики раст броја становника готово је искључиво резултат досељавања а не и природног прираштаја⁷. Иако су у овом периоду присутни и други типови миграција, нарочито миграција село–град из околних зајечарских села, овај раст је последица, пре свега, управо веома бројног досељавања планинаца из удаљенијих планинских крајева југоисточне Србије.

Када је реч о насељавању планинаца у зајечарска села⁸, немамо много конкретних података, али они којима располажемо довољно илуструју велику

⁷ У Тимочној крајини је, наиме, да се уситњени посед не би делио, још између два светска рата усвојена, а у периоду социјализма попуно устаљена, пракса чувања само једног или двоје деце (такозвани „тимочки тип“ породице /Kostić 1958, 38/), коју су прихватили и насељеници.

⁸ Насељеника из планинских предела југоисточне Србије у већем броју има у приградским селима Звездан, Грљан, Велики Извор, Вражогрнац, Рготина и Грлиште, а и у нешто удаљенијим селима северно од Зајечара – Јелашница и Копривница. У нешто мањем броју

бројност и географску распрострањеност ових миграција. Из хронике приградског села Звездан, објављене 1957. године, видимо да је још у почетној фази социјалистичке индустријализације у овом селу већ било 274 породице које су се од 1919. године доселиле из планинских предела југоисточне Србије и које су већ тада сачињавале преко две трећине укупног броја његових становника. Насељеници су пореклом из различитих крајева: из области Буцак, која је до краја Другог светског рата припадала пиротском крају, да би потом њен највећи део припао књажевачком крају, из старопланинске области Заглавак у општини Књажевац, са падина планине Тресибабе у општини Књажевац, из области Лужница, односно општине Бабушница, и са падина планине Ртањ, у општини Бољевац (Radosavljević 1957, 33). Нешто потпуније податке имамо и за приградско село Велики Извор. У њега је, према подацима сакупљеним за овај рад, од око 650 данашњих домаћинстава, из планинских крајева југоисточне Србије насељено 87, и то из општина Димитровград, Бабушница, Пирот и из области Буцак у општини Књажевац. Од 1951. до 1960. године у њега се населило 27 породица, од 1961. до 1970. године 9 породица, од 1971. до 1980. године 10, од 1981. до 1990. године такође 10, од 1991. до 2000. године 3 и после 2000. године 1 породица. У села Копривница и Јелешница (област Крајина), нешто удаљенија од Зајечара (која су спојена и, у ствари, чине једно насеље), дошло је, почев од 1935. године, више породица и појединаца, углавном из неколико суседних села на тремећи општина Власотинце, Бабушница и Црна Трава. У село Мали Извор, такође нешто удаљеније од Зајечара, али јужно, у почетним деловима планинске зоне, досељеници су дошли нешто касније, од краја 60-их, углавном 70-их, година 20. века, и то укупно 19 домаћинстава: из старопланинског дела општине Пирот и из области Буцак, у општини Књажевац. Треба подвући да су, осим досељавања целих породица, постојале и појединачне миграције путем призећивања и удаје. У неким зајечарским селима удаљенијим од града и главнијих саобраћајних комуникација нема насељеничких породица, али има више зетова и снаха из планинских предела југоисточне Србије.

*

Многобројна казивања зајечарских миграната и поједини записи истраживача (Radovanović 1981, 132; Radosavljević 1957, 31; Prvulović 2017; 2019), потврђују да су узроци њихових трајних миграција у Зајечар и околна села били крајње неповољни, често мукотрпни, животни услови и сиромаштво, проузроковани планинским рељефом. Изразите неповољности њихових планинских средина биле су демографска презасићеност и аграрна пренасељеност, лоши земљишни и климатски услови за пољопривредну производњу, стални недостатак хране и новца за основне потребе, неопходност допунског, тешког сезонског, печалбарског рада у низијским пределима, за веома ниску натуралну или новчану надокнаду, недоступност

има их у селима северно од Зајечара: Трнавац, Салаш, Метриш и друга, а и јужно, у нижим планинским пределима, у селима Мали Извор, Вратарница, Заграђе и Боровац.

тековина западне цивилизације, које су са модернизацијом у ниже пределе све више продирале (индустријска роба, здравствена заштита, школовање, забава...), лоше саобраћајне комуникације, недостатак било какве перспективе. Овако екстремно лоши услови, наравно, били су у вишим и пасивнијим планинским селима, из којих је масовна стална миграција и почела и у којима је била интензивнија (Radovanović & Mladenović 1973, 143; Pantelić 1974, 180). У нижим селима ситуација је била нешто повољнија, али успостављени општи тренд иселавања био је незаустављив у целој овој области.

Хроничар села Звездан описује начин досељавања карактеристичан за период између два светска рата:

„Долазе обично људи као слуге код појединих домаћинстава или као сезонски пољски радници и занатлије. Када печалбом зараде новац, прво купе место за кућу и подижу је доводећи истовремено и своје сиромашне породице. Касније сви се запошљавају. Штедњом купују парче по парче земље. Доводе своје ближе и даље рођаке, који се попут њих насељавају“ (Radosavljević 1957, 31).

Дакле, између два светска рата поједини печалбари који сезонски долазе у Зајечар и околину да би радили као слуге, пољски радници или занатлије, почињу ту да остају и да стварају основу за долазак целе породице. У периоду социјалистичке индустријализације околности су се унеколико промениле – сада су планинци могли да нађу посао у државној служби, и то готово без ограничења броја радних места, што је омогућило масовно миграње. Социјалистичка држава је, дакле, омогућила масовно остваривање већ раније успостављених идеала: сигурне егзистенције на основу рада у неаграрним делатностима и лагоднијег живота у питомим низијским условима. Овај тип миграције постао је део социјалистичког пројекта индустријализације земље: индустријски центри су се демографски увећавали и, претварањем становништва из аграрног у неаграрно, увећавао се и број радничке класе. Управо због тога се држава није определила за улагање у планинска села и њихов развој, већ за подстицање миграција. Тиме је уједно решавала и велики проблем аграрног сиромаштва у пасивним планинским крајевима.

У зависности од личних и породичних менталних склопова и капацитета, жеља и навика миграната, од околности у којима су живели, под којима су мигрирали и у којима су се после досељавања нашли, од даљине њиховог родног краја и других чинилаца, миграције су имале различите последице. Због тога оне подразумевају мноштво различитих личних и породичних наратива.

*

Неки мигранти су свој земљишни посед у родним селима напуштали и у потпуности или делимично га продавали или поклањали држави. Многи су и своје куће и економске зграде продавали, препуштали пропадању или рушили. У таквим случајевима они после иселавања ретко одлазе у своја села, једном до два пута годишње, обично на сеоске светковине, а многи од

њих и једном у неколико година. У неким случајевима су, међутим, поготово када је реч о насељима ближим Зајечару (околина Књажевца), на селу остајали старији чланови породица, настављајући да одржавају домаћинства и да се баве традиционалним занимањима, а млађи су одлазили у град или околину и запошљавали се. Тако се код многих још дуго, код неких и данас, одржавала интензивна веза са завичајем, која је временом значајно олакшана масовним поседовањем аутомобила. Многи мигранти из таквих породица постали су, попут многих класичних миграната село–град из зајечарских села, такозвани „полутани“ – радници и службеници у граду, а у слободно време, заједно са својим родитељима, пољопривредни радници у селу.

Међу онима који су готово у потпуности прекинули везе са својим завичајима, као и међу онима чији су старији остали на селу, доста је оних који су се у граду сасвим одвојили од традиционалног и прихватили градски раднички или службенички начин живота. Међутим, и међу онима који су прекинули везе са својим завичајима, било је много оних који нису раскинули са традиционалним занимањем – пољопривредом. Сада, у питомим равним или брежуљкастим пределима, они су могли да остваре свој, у завичајима неоствариви, идеал бављења пољопривредом на већим парцелама и на плодној земљи, погодној за обраду. Сви они који су се населили у селима, а не у самом Зајечару, то су учинили пре свега због тога да могу да се, уз службовање у непољопривредним делатностима, додатно баве пољопривредом. Они су у селима куповали старе куће са плацевима или плацеве без кућа и живели као подстанари док их не саграде, а одмах потом око кућа подизали пољопривредне економске објекте и од староседелаца куповали земљу (по неколико хектара), касније куповали и пољопривредну механизацију. Дакле, у завичају су гасили, да би у местима насељавања поново формирали пољопривредна домаћинства. Пољопривредом су се, такође, интензивно бавили, а многи се и данас баве, у слободно време.

И у самом Зајечару било је, а и још увек има, оваквих радничко-пољопривредних домаћинстава, са комплетном пољопривредном инфраструктуром. Многи досељеници су, због жеље да се баве пољопривредом, плацеве за куће куповали на периферији града, где су у близини могли да купе и земљу. У највећем насељеничком градском насељу Котлујевац, у којем је доста пољопривредних домаћинстава са земљишним поседом и стоком (крупном, ситном и живином), многи су имања куповали на потесима ван града. На пример, скоро сва домаћинства познате котлујевачке Фрушкогорске улице и њених бочних улица поседују имања на неколико километара удаљеним потесима Марково поље и Суводол. Тамо имају оранице, винограде, воћњаке, ливаде и шуме, а неки од њих и своје колибе са пољопривредним инфраструктурама. Према традиционалном моделу, старији чланови појединих домаћинства су, бар у току летњих сезона, непрестано боравили на колибама са стоком. Они на периферијама, чије су куће близу земљишних потеса и утрину, чували су, осим крупне стоке у шталама, и ситну стоку – овце и козе, мања стада, која су свакодневно изводили на пашу. Таквих примера има и данас.

Осим досељеника који су се определили за интензивно бављење пољопривредом, у Зајечару је највише било, и још има, миграната који су се узгред њоме бавили, или се и данас баве. Неки и данас највеће слободне делове својих кућних плацева користе као баште (до 90-их година 20. века то је била одлика досељеничких насеља), поједини чувају живину, понеку свињу, козу, или, чак, овцу. Већина је на пољопривредним потесима наслоњеним на њихова насељеничка насеља купила комад земље – од неколико ари до неколико десетина ари, и на тим парцелама, од којих су неке добиле и своје колибе или, чак, стамбене објекте – викендице, имају баште, воћњаке, њиве са житарицама и другим производима за сопствене потребе.

На овај начин, Зајечар је, парадоксално, упоредо са урбанизацијом и модернизацијом јавног и приватног живота у привредном, урбанистичком, комуналном, технолошком, просветном и културном смислу (што му је следило као великом индустријском, административном и културном центру), у великој мери доживео и рурализацију приватног и породичног живота, посебно изражену у новоформираним рубним насељима (уп. Krstić 2015, 102).

*

Поједини досељеници су од староседелаца куповали куће или плацеве у старом градском или сеоским језгрима (у селима поготово оне мање и јефтиније, углавном чатмаре), али је највећи број њих плацеве куповао, а куће и помоћне објекте градио у новоформираним периферним насељима. Зајечар се и просторно вишеструко увећао, формирана су, на до тада пољопривредним површинама, потпуно нова велика периферна градска насеља. И скоро свако село које има досељенике, на својим рубовима има групе досељеничких домаћинстава која су настала на пољопривредним површинама. Углавном су и у граду и у селима после досељавања били подстанари, са приоритетним задатком да што пре изграде своје куће. Има случајева да су, с обзиром на то да су неки владали дунђерским занатом, да не би изнајмљивали простор, себи, на својим плацевима, градили мале чатмаре, а касније правили и куће од чврстог материјала. Идеал је био да се у новој средини добије сопствени кров над главом. Усељавали су се и у своје незавршене куће, а неким је била довољна и само једна просторија. Поједини су у то време направили мале куће од тврдог материјала са само два мања одељења и малим ходником и у њима живели извесно време док нису успели да поред њих изграде веће куће, а има оних који у таквим кућама живе и данас.

Ипак, највећи број досељеника градио је типске куће за које су планове добијали од урбанистичких служби. У првој фази, крајем 50-их, 60-их и почетком 70-их година 20. века, то су биле, у социјалистичком маниру, приземне куће истог типа, које све личе једна на другу – са кровом на четири воде (по традиционалном узору), без украса и одступања од основне форме, са две просторије према улици, ходником, купатилом и верандом на средини, и једном просторијом за дневни боравак према унутрашњости дворишта. Неке од ових кућа имају и подруме, амбициознији су правили и сутурене, а у

неким, за то предвиђеним улицама подизали и спратове. Овај тип куће је и данас доминантан у многим, раније грађеним, досељеничким насељима (а има га понегде и у селима). У каснијој фази, у другој половини 70-их и током 80-их година (која се наставила и даље, 90-их година, па и до данас), са материјалним јачањем друштва и одступањем од строго прописаних социјалистичких модела, у урбанистичким службама добијани су планови за, са различитим варијацијама, веће спратне куће, са крововима на две воде (према западноевропском моделу). Овај тип кућа доминира у неким новијим деловима насеља досељеника, а многи су куће старог модела – осим што су градили помоћне стамбене просторије у двориштима, углавном намењене старијим члановима домаћинства – касније проширивали доградњом спратова и преправљањем у новији модел (који је и данас владајући).

*

Иако је социјалистичка држава миграцију подстицала, Зајечар у урбанистичком и комуналном смислу није за њу био припремљен и није могао да у потпуности одговори оваквој демографској и градитељској експанзији. Временом је настала веома окоштала урбанистичка и комунална бирократија, која је проблеме решавала, а и данас решава, споро, незаинтересовано, несистематично, импровизовано и некавалитетно. Многа насеља су, истина, урбанистички постављена, али се у неким случајевима са урбанистичким разрадама каснило или су урбанистичка решења касније преправљана, па у овим насељима данас има много урбанистичких аномалија. Осим тога, на најружнијим деловима града појавила су се и дивља насеља. Основали су их многи досељеници који су настојали да плацеве купе јефтиније, да избегну таксе потребне за урбанистичке и стамбене дозволе и да буду у зонама окруженим пољопривредним површинама. Нека дивља насеља настала су на плавним потесима у рејону Белог Тимока, тако да и данас учестало бивају плавлена.

Осим урбанистичких, има, до данас, и много комуналних проблема. У неким периферним насељима проблеми са водоводом решени су тек 2000-их година. Канализација је, по правилу, стизала више година, па и деценија, после изградње кућа. Неке улице и цела градска насеља, посебно дивља, и данас су без ње, а многи су и без перспективе да је добију. У дивљим насељима улице су веома уске и кривудаве, што отежава функционисање и што тешко може да буде исправљено. Такође, проблем неасфалтираних улица није решаван годинама или деценијама после изградње кућа. Велики број улица у овим насељима асфалиран је тек 2000-их година, захваљујући ангажовању појединаца и месних заједница (са њиховим финансијским учешћем), а не ангажовању локалне самоуправе и за то задужених градских служби. На многим улицама, па и у целим насељима, поготово периферним „дивљим“, асфалта и данас нема, а на многим локацијама и без перспективе да ће га бити. Локалне власти и градске службе, по правилу, немају стратегију да ове проблеме реше у потпуности. Проблеми са асфалтом, а и други комунални проблеми у великој мери се користе у политичке сврхе.

Проблеми са поплавама јављају се и због неадекватног одржавања јаруга, које су, због одвођења атмосферских вода, на одређеним пољопривредним површинама постојале и пре формирања насеља. С једне стране, због немарног односа досељеника, а с друге стране због неадекватног односа локалних власти и градских служби, јаруге су у веома лошем стању, те се на по неколико година изливају, што у појединим насељима ствара озбиљне проблеме. У многим периферним насељима и улицама проблем уличног осветљења није решаван годинама и деценијама, а на више места присутан је и данас.

И онда када је било иницијатива грађана и месних заједница да се комунални проблеми реше, акције њиховог решавања увек су тешко реализоване због општинских урбанистичких и комуналних бирократија и њихових политикантских приступа проблемима.

*

Миграције из централнобалканских планинских предела у Зајечар и околину проузроковале су и неке појаве на пољу идентитета и културе. Једна врста појава у вези је са односом миграната према завичајима и према људима из завичаја. Интересантан је међусобни однос досељеника у миграционим условима. Њихово порекло, односно њихова сеоска или локална припадност, веома су утицали на њихов размештај у новим срединама, јер је за ове миграције карактеристична појава такозваних верижних миграција. Насељеници су, као што је већ наглашено, веома често са собом повлачили и људе из својих села или крајева са којима су били родбински и пријатељски повезани. Због тога, иако то није правило, на више локација имамо концентрације насељеника из појединих села или крајева. Оваквим груписањем насељеника дуж се одржавају сеоски идентитети, културе сећања, сроднички односи, елементи традиционалне културе и све друго што је у вези с њиховим завичајима. Тако је наслеђе завичаја у новим срединама присутније у свакодневном животу, и та присутност осећа се и данас, и после више деценија од досељавања.

Однос миграната према њиховим завичајима има различите манифестације. Код многих се везаност за сеоске и локалне идентитете испољавала одласцима једном до неколико пута годишње у своје село на дан сеоске заветине или вашара, на вашар у град или у варошицу који су гравитациони центар завичаја или у манастир који је његов духовни центар. Ове посете подразумевале су често и гостовања код рођака и пријатеља (у самом селу или у гравитационом центру), уз обавезну трпезу. Та гостовања су и врста размене, подразумевала су узвратно гостовање рођака и пријатеља у Зајечару на дан зајечарског вашара, уз такође обавезну трпезу после његовог обиласка (уп. Krstić & Đorđević 2014, 121, 122). Овакви сусрети по завичајном основу, разуме се, такође су учвршћивали сеоске и локалне идентитете и културе сећања.

У новије време, мигранти су обавезно присутни, чак и са својим гостима из Зајечара, и на неким савременим забавно-туристичким манифестацијама (типа вашара или „традицијада“) у својим селима и крајевима. У новије време, такође, имамо појаву организовања, на иницијативу зајечарских миграната, њихових годишњих окупљања на дан сеоских заветина у пасивним старопланинским селима која су остала без становника. Још већи степен везаности за сеоске и локални идентитет постоји код оних насељеника који су из Зајечару ближег, такозваног торлачког, краја (јужни део територије Зајечара и околина Књажевца), који су због потребе за контактима са родитељима и још старијим прецима, као и због бављења пољопривредом, наставили да одржавају интензивне везе са својим завичајима. Дуго, све до почетка 90-их година 20. века, родна села су им била полигони за потврђивање социјалног статуса. Прославе свадби, крштења и испраћаја у војску углавном су приређивали у сеоским задружним домовима и неизоставно у селима проводили и славили државне празнике, славе и родовске, засеоске и сеоске заветине. У овом крају, у селима у долини Белог Тимока, такође углавном на иницијативу оних који су се населили у Зајечару, организована су и завичајна годишња окупљања на забавама у сеоским задружним домовима. Израз идентитета, односно носталгије за селима свог порекла, јесте и раширена појава прикупљања и публиковања података о својим селима у виду монографија, радова и новинских чланака, чији су аутори углавном зајечарски досељеници (Krstić 2014, 399–401). Постоје и примери њиховог ангажовања на друштвеном и културном плану у вези са завичајима, као и на изградњи и обнављању појединих културних (религијских), јавних и комуналних објеката (Krstić 2014, 398–399). Неки од зајечарских миграната имали су кључне улоге у оснивању, а и данас имају у раду, два завичајна удружења у области Тимок – Удружења Новокорићана, на нивоу села Ново Корито, и Завичајног друштва Тимочана-Торлака, на нивоу целог такозваног торлачког краја.

Једна од манифестација сеоских идентитета, углавном у поменутиим пределима ближим Зајечару, јесте и актуелна спорадична појава ремиграција: неки мигранти који су рођени и стасали на селу и као млади отишли у град, после одласка у пензију враћају се у своја родна домаћинства (уколико су сачувана) и оживљавају их. Разлози за повратак су носталгија за родним крајем и руралном средином, обезбеђивање животног простора потомцима уступањем својих стамбених ресурса у граду и производња хране за сопствене потребе и за потребе потомака. Раширена је и појава редовних повремених миграција – неки од миграната и њихових потомака, из поменутих или других разлога (на пример, због помагања својим старијима или због лова као хобија), не враћају се у села потпуно али у њих, мање-више често, иду и своја домаћинства одржавају. Постоји и један случај преуређења родне куће у туристички угоститељски објекат и стављања својих ресурса у селу у функцију допунског породичног бизниса, а и сличан случај куповине туђег напуштеног домаћинства и преуређења у ексклузивни угоститељски објекат. Угоститељска понуда се у оба случаја заснива на коришћењу елемената природног и етнолошког наслеђа родних крајева.

Друга врста последица на пољу идентитета и културе произилази из сусрета са староседелачким становништвом у Зајечару и околини. Тај сусрет специфичним чини изузетна етнокултурна и идентитетска разноврсност староседелачког стновништва. Зајечар и његова најужа околина су „чвориште“ неколико некадашњих разнородних мигративних струја са све четири стране света, односно простор сусрета и прожимања њихових веома различитих наслеђа. Реч је о историјско-политичким миграцијама још из османског периода (17. и 18. век), чије су последице у локалном животу веома присутне и данас. Мигранти из планинских предела југоисточне Србије дошли су, дакле, у средину у којој је већ постојала интензивна интеракција између припадника ових група и у којој етнокултурне разлике и локални идентитети нису били без значаја у локалном животу. Сваки од ових идентитета означен је посебним називом – *Власи*, *Косовљани*, *Изворци*, *Маџаци*, *Торлаци*. Ови називи, који подразумевају и идентитетске стереотипе и маркере (међу којима су најважнији говори), и данас су у живој употреби (Stanojević 1937; 1929, 2–5, 7; Cvetinčanin 1937, 24; Prvanović 1963a, 19; Krstić 2011, 11, 14, 17, 20, 25, 27; 2015, 112; Krstić 2015, 112–115).

Ову комплексну етнокултурну и идентитетску слику додатно је усложнило досељавање миграната из планинских предела југоисточне Србије. У оваквој средини они су такође добили своје називе, који су у свакодневном животу у употреби заједно са поменутим називима староседелаца. Они из већег дела околине Књажевца означени су, као и они из јужног дела зајечарског краја, називом *Торлаци* (тако да имамо исти назив за део миграната село–град и део миграната планина–низија). Међутим, за већину насељеника који су дошли из још јужнијих крајева користи се назив *Пироћанци*. Под овим називом подразумевају се не само досељеници из околине Пирота, то јест данашње општине Пирот, већ и са територија општина Бела Паланка, Бабушница (не рачунајући мигранте бугарске националности из источног дела општине), Власотинце и Црна Трава, као и из области Буцак (бивша општина Кална), која се до 1945. године налазила у пиротском срезу, а од тада у већем делу административно припада тимочком крају, односно Књажевцу. Становници старопланинске области Заглавак, која се налази између Буцака и самог Књажевца, такође су у ранијој фази миграције, када се у Зајечару није довољно знало о локацији ове области, називани Пироћанцима, а током времена, са развојем комуникација које су донеле сазнање да се она налази изнад самог Књажевца, града који се сматра торлачким, и њих су све више почели да називају Торлацима. Насељеници у Зајечару називани Пироћанцима у матичним срединама се, осим оних из општине Пирот и оних старијих из Буцака који памте некадашњу припадност Пироту, не осећају Пироћанцима, и јасно себе разликују од Пироћанаца, сматрајући себе Белопаланчанима, Лужничанима (општина Бабушница, област Лужница), Власотинчанима, Црнотравцима. Међутим, иако многи од њих наглашавају да нису Пироћанци и да у току живота у завичајима Пирот

нису ни видели, они овај назив у Зајечару и околини прихватају, те је он постао уобичајен у свакодневној комуникацији и категоризацији.

Осим назива Торлаци и Пироћанци, појављује се и назив *Сврљижани*, којим се означавају насељеници из околине Сврљига, односно општине Сврљиг, који се, без обзира на то што им је традиционална култура слична традиционалној култури Торлака и Пироћанаца, перципирају као *други*. Осим поменута три назива, постоји и четврти – *Бугари*, којим се означава становништво такође истог типа традиционалне културе, али бугарске националности, из насеља која су се до 1919. године налазила у Бугарској, а онда Нејским мировним уговором припала Краљевини СХС, односно Југославији, затим Србији. Реч је о свим насељима општина Димитровград и Босилеград, као и о неколико села у источном делу општине Бабушница. У овом случају је, дакле, без обзира на исту традиционалну културу и локацију коју деле са Пироћанцима, у локалној идентитетској категоризацији национална припадност преовладала у односу на регионалну.

Код староседелаца су се о насељеницима јавили и одређени стереотипи. Општа појава на Балкану, карактеристична за миграције планина–низија, да низијци-староседеоци планинцѐ-дошљаке сматрају примитивнијим и заосталим, појављује се и у овом случају. То се првенствено односи, поготово у ранијој фази миграције, на оне који се означавају називом Пироћанци. Они се, на неки начин, поимају као прави представници, симбол, ове миграције (можда и зато што су најбројнији). Нико неће оспорити да је реч о веома вредним људима, спремним на одрицања, на трпљење и бављење разним пословима, који успевају да „ни из чега“ и веома брзо стварају домаћинства и имовину. Ипак је, међутим, генерално провејавало мишљење да су они на примитивнијем културноом нивоу. То је у појединим приликама означавано и пежоративним називом *Пѝрке*.

Овај стереотип посебно се везивао, у мањој мери и данас, за највеће насељеничко насеље Котлујевац, које је од осталих делова града и физички одвојено Црним Тимоком. Иако у њему има насељеника из различитих крајева, за њега важи општа етикета да је насељено Пироћанцима и да су тамо њихов менталитет и етнокултурни елементи најизраженији. Према сећању појединих казивача, у ранијим фазама у самом граду спорадично је испољаван потцењивачки однос имућнијих староседелаца према сиромашним дошљацима (на пример, у школама, међу децом). Насељеници су се, међутим, у граду без проблема инкорпорирали у нову средину. Томе су доприносиле и многобројне брачне везе, тако да се етнокултурно различито становништво веома измешало. Масовност миграната-планинаца значајно је утицала и на новостворени културни амалгам, који можемо означити појмом *Зајечарац*. Данас у самом граду скоро да нема потцењивачког односа према насељеницима. Називи Пироћанци, Торлаци и Сврљижани, равноправно са другим етнокултурним називима, употребљавају се у међусобној категоризацији без квалификаторског признака, као и у међусобној шали.

Када је реч о идентитетском односу у вези са мигрантима који су означени називом Бугари, има одређених специфичности условљених националним припадностима. Ови насељеници такође су потпуно прихваћени у својим окружењима и овај назив се, такође, углавном користи само за неутралну категоризацију. Међутим, због дистанце према Бугарима, која је због негативног историјског наслеђа⁹ у јавном дискурсу у пограничним крајевима, па и у околини Зајечара и у завичајима насељеника, дуго стварана, повремено се у интеракцији од стране и староседелаца и насељеника српске националности јављају и негативне инсинуације. Ова појава, која је у Зајечару и околини само спорадична и ни из далека изразита, у комбинацији са бременом насељеника Бугара понетим из родних крајева, у којима је национални српско–бугарски однос и данас бременито, веома сложено, актуелно и осетљиво питање, даје и извесне последице. Они учестало прибегавају националној мимикрији – многи на пописима становништва и уопште у међуљудској интеракцији почињу да се национално изјашњавају онако како је у локалној средини пожељно – као Срби. На пример, према попису становништва из 2002. године у целом Зајечару само 84 особе су се изјасниле као Бугари (Popis 2003, 96), што је, сасвим сигурно, веома далеко од стварног броја оних који су се у Зајечар доселили из крајева у којима је бугарски национални осећај преовлађујући. Уз то, постоји још један, екстремнији, облик мимикрије. Неки од ових насељеника мењају своја презимена, јер презимена са завршетком на -ов сматрају једним од основних маркера бугарске припадности. Најчешће свом презимену додају наставак -ић, а регистрован је и један случај преузимања презимена мајке. Но, треба узети у обзир и то да ове појаве нису увек одраз негативних искустава у интеракцијама, већ и да потомци ових насељеника, који су рођени у Зајечару, често и из мешовитих бракова, социјализацијом у средини свог рођења, далеко од места свог порекла, усвајају идентитет Зајечарац, па и национални идентитет Србин.

Када је реч о интеракцији између староседелаца и насељеника-планинаца у зајечарским селима, она, уз мноштво варијација од једне до друге микро-средине, може бити трострука. Најчешћи тип односа је онај који је карактеристичан и за сâм Зајечар – на индивидуалном нивоу постоји стереотип да су Пироћанци нижег културног нивоа, али на интерактивном нивоу то се углавном не показује и они се прихватају као чланови заједнице, што подразумева и брачне везе. У почетним фазама насељавања дистанца је била већа, али се она, током времена, код млађих генерација губи. Други тип односа јесте прихватање миграната као потпуно равноправних и без икаквих стереотипа и дистанци, при чему се мигранти најлакше инкорпорирају у нову средину, а потом и асимилију. Трећи тип односа је онај у којем негативни стереотипи и дистанца староседелаца према мигрантима не само да постоје на индивидуалном нивоу, већ се изражавају и на интерактивном нивоу – према

⁹ Други балкански рат, Први светски рат, Други светски рат, криза због резолуције Информбироа, дугогодишњи хладан однос између две земље због различитих концепција социјализма.

њима се и у пракси испољавају омаловажавајући однос и изразита дистанца, што у неким селима постоји и данас.

*

На основу изнетих података о миграцији становништва из планинских предела југоисточне Србије у град Зајечар и његову околину можемо закључити да су миграције планина–низија, поготово у време социјалистичке индустријализације, када су се створили услови за масовно исељавање из планинских предела, оставиле веома значајне последице. С једне стране, дошло је до екстремне депопулације и свеколиког пропадања планинских подручја, а с друге стране, у индустријским градским центрима и њиховим околинама до изузетне демографске експанзије, као и до низа значајних радикалних промена у доменима начина живота, уређења животног простора, културе и идентитета. Без миграција планина–низија, само на основу других врста миграција, многи урбани центри, укључујући и Зајечар, не би ни издалека могли да имају број становника који су имали, а тиме ни да достигну степене развоја које су остваривали. Оне су им давале снажан демографски импулс, који је био основ за њихов свеколики развој у социјалистичком периоду.

Покушајмо да на основу овог примера маркирамо неке специфичности сталних миграција планина–низија у односу на класичне сталне миграције село–град:

- у миграцијама планина–низија мигранти су искључиво из планинских рејона а у класичним миграцијама село–град могу (у равничарским пределима и искључиво) да буду и из низијских крајева;
- узрок миграција планина–низија у директној је вези са планинским рељефом – то је сиромаштво проузроковано немогућношћу производње хране и вишка вредности у планинским условима, док у класичним миграцијама село–град аграрно сиромаштво не мора да буде узрок миграрања;
- сталним миграцијама планина–низија претходе, такође бројне, привремене, углавном сезонске, миграције планина–низија (које такође као узрок имају сиромаштво проузроковано планинским рељефом), док код класичних миграција село–град та појава није карактеристика;
- у сталним миграцијама планина–низија мигранти одлазе и много даље од локалних гравитационих урбаних центара, углавном ван планинских зона, у области које се (још из времена сезонских миграција) сматрају низијским и богатим, док су класичне сталне миграције село–град пре свега упућене управо на локална гравитациона урбана средишта;
- код сталних миграција планина–низија, због карактеристике да се често мигрира у удаљеније крајеве, најчешће се контакт са завичајима готово у потпуности прекида, док је у класичним миграцијама село–град, због близине завичаја, та појава заступљена у знатно мањој мери;

- одредиште сталних миграната планина–низија могу да буду и град и мање-више низијска, пре свега приградска, села, док класичне сталне миграције село–град подразумевају, како само име каже, одлазак миграната из села искључиво у градове;
- код сталних миграција планина–низија мигранти у великој мери, било да су настањени у граду или у селу, задржавају пољопривредну делатност (често са доста елемената традиционалног модела), те због тога утичу на рурализацију града, док се код класичне сталне миграције село–град мигранти у граду углавном не баве озбиљније пољопривредом;
- сталне миграције планина–низија (исто као и сезонске) за последице често имају стереотипе и дистанце староседелаца према мигрантима, док то код класичних сталних миграција село–град није изразита карактеристика.

Дакле, иако се, посебно у социјалистичком индустријском периоду, сталне миграције планина–низија у великој мери преклапају са сталним миграцијама село–град, јер многи мигранти из планинских села одлазе у низијске градове, има доста специфичних карактеристика сталних миграција планина–низија на основу којих ову врсту миграција можемо јасно разликовати од класичних сталних миграција село–град.

Литература

- Cvetinčanin, Milan. 1937. *Zaječarska gimnazija 1836–1936*. Zaječar.
- Cvijić, Jovan. 1991. *Balkansko poluostrvo*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Novinsko-izdavačka radna organizacija „Književne novine“.
- Hristov, Petko. 2010a. „Balkanskiyat gurbet – tradicionni i savremenni formi.“ In *Balkanskata migracionna kultura: istoricheski i savremeni primeri ot Balgariya i Makedoniya*, ed. Petko Hristov, 11–27. Sofia: Paradigma.
- Hristov, Petko, ed. 2010b. *Balkanskata migracionna kultura: istoricheski i savremeni primeri ot Balgariya i Makedoniya*. Sofia: Paradigma.
- Kostić, Cvetko. 1958. „Oblici naših porodica.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* VII: 25–46.
- Krstić, Dejan. 2011. *Večiti krug: Pojasevi Etnološke zbirke Narodnog muzeja u Zaječaru*. Zaječar: Narodni muzej.
- Krstić, Dejan. 2014. *Konstrukcija identiteta Torlaka u Srbiji i Bugarskoj*. Doktorska disertacija. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Krstić, Dejan. 2015. „Zaječar: Pogled na jedan provincijalni i pogranični grad u Srbiji.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXIII/1: 101–118.

- Krstić, Dejan & Dragoljub Đorđević. 2014. „Vašar u Zaječaru : Dijahrono-sinhroni presek.“ U *Vašar u pograničju istočne i jugoistočne Srbije*, ur. Dragoljub B. Đorđević, Dragan Todorović & Dejan Krstić, 117–139. Beograd: Prometej, Niš: Mašinski fakultet.
- Ljabinović, Ljubomir Pavle. 1979. „Pregled razvoja zanatstva, trgovine, ugostiteljstva i turizma (kapitalistički period 1833–1944.).“ *Zaječarski zbornik* 1: 73–183.
- Nikolić, Vladimir. 1910. „Iz Lužnice i Nišave.“ *Srpski etnografski zbornik* XVI: 1–563.
- Nikolić, Rista. 1912. „Vlasina i Krajište: Antropogeografska proučavanja.“ *Srpski etnografski zbornik* XVIII: 1–679.
- Pantelić, Nikola. 1974. „Etnološka građa iz Budžaka.“ *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 37: 179–228.
- Petrović, Jelenko. 1920. *Pečalbari, naročito iz okoline Pirota*. Beograd.
- Prvanović, Svetislav. 1963a. *Timok i Timoćani*. Zaječar: Novinska ustanova „Timok“.
- Prvanović, Svetislav. 1963b. „Timočki pečalbari.“ *Razvitak* 2: 59–64.
- Prvulović, Dragoslav. 2017. „Hronika sela Drvnik.“ *Arhivsko nasleđe* 12: 127–156 (Dejan Krstić, prir.).
- Prvulović, Dragoslav. 2019. „Hronika sela Dejanovac.“ *Arhivsko nasleđe* 13–14: 181–214 (Dejan Krstić, prir.).
- Radovanović, Miljana. 1981. „Depopulacija i prostorno-demografske promene brdsko-planinskog dela opštine Knjaževac.“ *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU* 11: 129–137.
- Radovanović, Miljana & Olivera Mladenović. 1973. „Problemi etnoloških ispitivanja Zaglavka i Budžaka s obzirom na savremene antropogeografske i demografske promene.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* XXI: 137–149.
- Radosavljević, Života. 1957. *Zvezdan: Antropogeografska promatranja*. Zaječar: Istorijski arhiv.
- Stanojević, Marinko. 1913. „Zaglavak: Antropogeografska proučavanja.“ *Srpski etnografski zbornik* XX: 1–184.
- Stanojević, Marinko. 1929. „Zaječar: u prošlosti i sadašnjosti.“ *Zbornik priloga za poznavanje Timočke Krajine* I: 1–16.
- Stanojević, Marinko. 1937. „Antropogeografski pregled Timočke krajine.“ *Zbornik priloga za poznavanje Timočke krajine* IV: 43–64.
- Stojanović, Trajan. 1995. *Balkanska civilizacija*. Beograd: Centar za geopoetiku.

- Stojanović, Trajan. 1997. *Balkanski svetovi: Prva i poslednja Evropa*. Beograd: Equilibrium.
- Velojić, Miodrag. 2005. „Zvezdan – geografski položaj, istorijski razvoj i stanovništvo.“ U: *Zvezdan: Od nastanka naselja do današnjih dana*, ur. Sergije Lajković & Borko Mirković, 11–44. Zaječar: Narodni muzej, Mesna zajednica Zvezdan.
- Velojić, Miodrag & Olica Radovanović. 2003. *Budžak*. Zaječar: Kulturno-prosvetna zajednica opštine Zaječar.
- Velojić, Miodrag & Olica Radovanović. 2007. *Zaglavak*. Zaječar: Istraživačko društvo „Kraljevica“.
- Velojić, Miodrag & Olica Radovanović. 2010. *Zabrđe*. Zaječar: Istraživačko društvo „Kraljevica“.
- Velojić, Miodrag & Olica Radovanović. 2017. *Visok*. Zaječar–Bor: Tercija.
- Veljković, Stevan. 1979. „Razvoj saobraćaja u Zaječaru i okolini.“ *Zaječarski zbornik* sv. 1: 185–239.
- Vidanović, Gavriilo Sazda. 1955. *Visok: Privredno-geografska ispitivanja*. Posebna izdanja, knj. CCXXXVIII, knj. 6. Beograd: Srpska akademija nauka, Geografski institut.

Извори

- Popis 2003. *Popis stanovništva, домаћinstava i stanova u 2002. godini: Nacionalna ili etnička pripadnost: Podaci po naseljima*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Popis 2014. *Uporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002 i 2011: Podaci po naseljima*. Beograd: Republički zavod za statistiku.

Примљено / Received: 29. 1. 2019.

Прихваћено / Accepted: 30. 9. 2019.